

תרומתו החינוכית של רב

איש קומה, רב אנפין, בעל שאר רוח, ברוך כשרונות היה ר' אבא בר איבו, הנקרא אבא אריכא (155-247 לספירה). הוא היה אחד מתלמידי המעולים של רבי יהודה הנשיא, וכשם שרבי יהודה הנשיא נקרא בא"י רבי, זכה תלמידו להיקרא בבבל רב. הקבלה מחמיאה לרב. חמש פעמים נזכר בתלמוד הביטוי: "רב תנא ופליגי" (חולין קכ"ב, ע"ב). רב היה מהדור האחרון של התנאים וגם מכלל האמוראים, האמורא הראשון "בזמן ובמעלה" בבבל. היה מייסדה של ישיבת סורא הידועה שהתקיימה כשמונה מאות שנה. רב היה מן השורה הראשונה של מתקני החינוך, שפתח עידן חדש בהתפתחות החינוך בבבל. נתרכז במאמרנו בתרומתו החינוכית רבת האנפין של רב.

רב היה שייך למשפחה מיוחסת ששורשיה הגיעו עד דוד המלך. במסורת המשפחתית בלטו אהבת החינוך ותשומת הלב לשאלת גידול הבנים, רבי חייא דודו ובניו. וכמוהם בן אחותו של ר' חייא, ר' שמואל בר שילת, הייתה להם הבנה דקה וחודרת בענייני חינוך, והקדישו להם את כוחם וזמנם. נזכיר כאן, לשם האדרה, את אחת מפעולותיו של רבי חייא שהפליאו את דורו, שעליה אמר רבנו הקדוש "כמה גדולים מעשי חייא". וכך מספר רבי חייא (בבא מציעא פ"ה, ע"ב):

"כך עשיתי לתורה שלא תשתכח מישראל: הבאתי פשתן וזרעתי וסרגתי רשתות וצדתי צבאים והאכלתי את הבשר ליתומים ומן העורות התקנתי מגילות ועליתי לעיר שאין בה מלמדי תינוקות וכתבתי חמשה חומשי תורה לחמישה תינוקות — לכל אחד ספר — ושנית משנה לששה תינוקות, על פה, ואמרתי לכל אחד ואחד עד שאחזור ואבוא הקריאו זה לזה והשנו זה לזה, והיינו שאמר רבי: כמה גדולים מעשי חייא".

התלמוד מוסיף ואומר "שריבץ תורה" (שם פ"ה, ע"ב). ניתן לשער — אומר נתן מוריס בספרו "יתולדות החינוך בישראל" — כי ר' חייא, הזכרן והסדרן, ניצל את כוח זכרונו ואחז בשיטה זו — כעין חינוך ללא מורים — רק לצורך שעה, מחמת המחסור במוֹרֵים והיעדר סידורים ציבוריים לחינוך ילדים. הוא הפעיל את שיטתו בקנה מידה רחב, על פני מקומות רבים, והיא נמשכה זמן רב תחת פיקוחו הער והיעיל, כאומרו "עד שאחזור ואבוא", היה חוזר מסתמא לבדוק ולעודד. "אשרי הדור שאדם כזה בתוכו", כדברי רבי. איזו מסירות ואיזו דאגה לעתיד האומה! וידוע שגם רב, אחיינו של ר' חייא, שעלה עם דודו לארץ ישראל, הסתופף בצלו, שימש כמוכירו ולקח חלק במבצע הנזכר. מוצאים אותו שורה גוילים בארץ ועובר ממקום למקום לקנות גוילים (סנהדרין כ"ח, ע"ב), והוא מזדהה הזדהות מלאה עם דודו שעיקר מגמתו היא הפצת התורה וקיומה בידי התלמידים.

חינוך מכוח תקנת ר' יהושע בן גמלא

לא בכדי הובאה תקנתו המפורסמת של בן גמלא בשם רב. וכך הוא אומר: "ברם זכור אותו האיש לטוב, ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל". הדין בתקנה עצמה אינו מענייננו ולכן לא נקבע כאן מתי נתקנה התקנה הזאת: האם הותקנה ע"י יהושע בן גמלא הראשון או השני, האם היא עומדת בסתירה לתקנה של שמעון בן שטח או משלימה אותה. כל זה הוא עניין להיסטוריון. הדבר החשוב לנו הוא שיש לראות בה, לפי רוב החוקרים, תעודה היסטורית, שאין להרהר אחריה. בעצם, לפי מ' אברבך, בספרו "החינוך היהודי" (ראובן מס, ירושלים 1982), תיקן יהושע בן גמלא שתי תקנות בבת אחת: א) הושיבו מלמדי תינוקות "בכל עיר ועיר" ולא רק בפלכים. ב) הותקן חינוך כללי לבנים בגיל שש או שבע בכל ארץ ישראל בפעם הראשונה בתולדות האומה (בבא בתרא כ"א, ע"א). אין תימה שרב, החרד לקיומה של התורה, אימץ את התקנה, נתן לה פרסום, כי היא משמשת את מטרותיו, ודאג להתגשמותה. מעתה יש מערכת חינוכית פורמאלית המושתתת על אחריות ציבורית והמקיפה את כלל הבנים שהגיעו לגיל שש, הן בארץ ישראל והן בבבל.

האם החינוך הכללי שהוגשם מכוח תקנת ר' יהושע בן גמלא היה גם חינוך חינוך? לכאורה, חינוך חינוך מתבקש. מן הדין, בכלל אין לשלם שכר למורה, הואיל ו"מלאכת ה" צריכה להיעשות חנם. והנה אחדים מן הנימוקים: א) על הפסוק: "ראה למדת אתכם חקים ומשפטים כאשר צוני ה' אלקי" (דברים ד', ה) אומר משה רבנו: "מה אני בחינם אף אתם בחינם" (נדרים ל"ו, ע"ב). ב) "יומה מים חינוך לעולם אף דברי תורה חינוך לעולם" (ספרי, פרשת עקב, מח). אלו ואלו מצרכים חיוניים לעולם, וצריך לספק אותם חנם. ג) "מה מים אין להם דמים, אף דברי תורה אין להם דמים" (ספרי, שם). כל תשלום כספי לא ישווה להם.

תיאורטית, עקרונית, יש להורות בחינם. מעשית, נוצרו קשיים: תקנת ר' יהושע בן גמלא, שדגלה בדמוקראטיזציה של החינוך, בהרחבתו לכל הילדים בהמוניהם, חייבה הקמת צבאות של מלמדי תינוקות שיקדישו את כל זמנם לתפקידם ולא יוכלו להתפרנס אלא אם כן עשו תורתם קרדום לחפור בו. חז"ל, שהבינו שבתו ספר יומיים לא יוכלו להתקיים בלי שכר קבוע למורים, פתרו את הדילמה שהוצבה לפניהם ע"י פיקציה משפטית (כעין הערמה מותרת), שתאפשר גם לתת פיצוי כספי למורים על הזמן שהם מקדישים לילדים וגם לשמור על האידיאל של הוראת התורה חנם. הם הציעו פיצוי בשם "שכר בטלה", שהוא פיצוי על ביטול זמן שיכלו להקדיש לעבודה אחרת מפרנסת (ירושלמי נדרים ד', ג). ר' יוחנן הציע "שכר פיסוק טעמים", מתוך הנחה שהניקוד וטעמי המקרא לא ניתנו הלכה למשה מסיני, אלא בתקופה מאוחרת. הפיצוי הוא על לימוד שאינו שייך אורגנית למקרא, הוא כעין תורה שבעל פה, שמותר ללמד בשכר בארץ ישראל.

רב, גם הוא נדרש לסוגיה הזאת, והוא קבע שהמורה נוטל "שכר שימור", שהוא פיצוי בעד שמירת הילדים בשעה שהם נמצאים במחיצתו, כמו שמסביר גם רש"י באריכות: "מאי טעמא התיר למשקל שכר מן המקרא מפני שאין נוטלים שכר אלא על שכר שימור שמשמרין התינוקות שאין מניחין אותן לצאת ולעסוק בדברים בטלים ולא שכר לימוד

המקרא... (נדרים ל"ז, ע"א). שכר שימור הוא אפוא פיצוי על השגחתו הנחוצה והמסורה של המלמד שענינו פקוחה על מעשיהם, וזה תפקיד חינוכי הנבדל מלימוד גרידא, ועל זה שרי למישקל שכר. במוקד הגישה של רב עומדים צרכיו של הילד, ולא בעיית הפרנסה של המורה או האבחנה הדחוקה בין לימוד שהוא מקרא לבין לימוד שאיננו מקרא.

המורס מן האמור הוא שרב, בהשפעתו של דודו ר' חייא ובהשראתו של רבנו הקדוש, רבו, הניח את יסודות החינוך היהודי המאורגן בבבל ונתן דעתו גם לחינוך היסודי, שבלעדיו אין התקיימות לתורה. פעילותו הביאה ליסוד בתי ספר לילדים, המאורגנים על ידי הציבור ונתונים לפיקוחו.

ידיעת בית רבו

מוסיף נתן מוריס בספרו: "שמן המאה השלישית לסה"נ ואילך התחיל החינוך העממי מתפתח בקצב מהיר ובמאה הרביעית היה חינוך הבנים בבתי ספר מקובל כמעט על כל האומה". ישנה עדות לכך היא מה שהובא בשבועות (ה', ע"א), שרב פפא שואל: "מי איכא דלית ליה ידיעת רבו?", במלים אחרות: האם תיתכן מציאות כזו שיש מי שלא למד בבית רבו, בבית הספר היסודי? ועונה לו אביי: "אין, משכחת לה בתינוק שנשבה לבין הגויים". קשה למצוא אדם שאין לו ידיעת בית רבו.

הנה עדות נוספת לחיסול המוחלט של האנאלפביות: באחת מן הפרשיות של התפילין נקטעה האות וא"ו עד שדמתה ליו"ד (שמות י"ג, טו), וכדי לאמת את קריאת האות הציע ר' זירא, שלמד בישיבתו של ר' הונא, תלמידו המובהק של רב, להביא "ינוקא דלא חכים ולא טפשי", כלומר ילד מצוי, ולפי קריאתו תיקבע כשרותו של זוג התפילין. ילד מבין עשוי לתקן את השיבוש לפי המשמעות ואין לסמוך עליו, וילד נחשל "אינו יודע לקרוא אלא אות שלימה", ואין לסמוך עליו (מנחות כ"ט, ע"ב ורש"י במקום), אך ילד ממוצע, אף אם נקרא, באופן פתאומי, יש לו כושר הבחנה, לזהות נכונה אות משובשת הכתובה על קלף.

יש גם לציין, שידיעת ההלכה הייתה נחלת רבים. זאת מניין? לשלושה הדיטות כשרים ניתן להקים בית דין ולדון בדיני ממונות, מדוע? כי "אי אפשר דלית בהו חד דגמיר" (סנהדרין ג', ע"א). גם אנשים פשוטים, שאינם מומחים, לא ייתכן שלא ימצא בהם אחד שלמד תורה ויודע לפסוק בדיני ממונות. אחד מני שלושה היה בעל השכלה תורנית גבוהה למדי. זהו אחוז משמעותי, אם נשווה אותו למה שמובא בבמדבר רבה (קהלת ז', מט; ויקרא ב', א) על הפסוק "אדם אחד מאלף מצאתי" (קהלת ז', כח) בתוספת פירוש רש"י: "בנוהג שבעולם אלף נכנסים למקרא אין יוצאים מהם להצליח שראויים למשנה אלא מאה, ואותם מאה שנכנסו למשנה אין יוצאים מהם לגמרא אלא עשרה, ואותן עשרה שנכנסין לגמרא אין מצליח אלא אחד להוראה. הרי אחד מאלף". קיים פער כמותי עצום בין החינוך היסודי לחינוך הגבוה. רוב הילדים פרשו מן החינוך עם הגיעם ללימוד המשנה. אך ידיעת בית רבו, הגירסא דינקותא, החרוטה עמוק בלבם, תלויה אותם לאורך החיים. מערכת חינוך כללית, באחריות ציבורית, המושתתת על חובה דתית, קמה והייתה למציאות. התביעה לחינוך עממי להמונים אצל אומות העולם תבוא, מחוגים דתיים רק במאה החמש עשרה, אלף ומאתים שנה מאוחר יותר.

שבחם של מלמדי דרדקי

רב העריך מאוד את מקרי דרדקי שעשו מלאכתם באמונה ובמסירות וקרא עליהם: "ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד" (דניאל י"ב, ג) אלה מלמדי תינוקות" (בבא בתרא ח', ע"ב). הפירוש "עיון יעקב" (בי"עין יעקב") על אתר הוא מאלף: "...בהא מילתא מדמי המלמד תינוקות לכוכבים, שיהיו התלמידים תמיד נכנסין ויוצאים עמו כמו הכוכבים שיוצאים ונכנסין עם הלבנה תמיד. כן לא יסיר מחשבתו תמיד מן התלמידים... דכמו הכוכבים מקבלים אורם מאור הלבנה והם הם ניצוצות שיוצאים ממנה ואפ"ה לא חסר ממנה כלום כן הוא גם כן אצל מלמדי התינוקות שהתינוקות הם ניצוצות שיוצאין ממנו ואינו חסר כלום, ואדרבה מתלמידי יותר מכולם... לכך מדמה לכוכבים כמו שהספנים נמשכים אחר הכוכבים שלא ילכו בדרך תועה... וכן המלמדי תינוקות, התלמידים נמשכים אחריהם בתורה ובמצוות... לכך מדמה לכוכבים כי יחפרה הלבנה ובושה החמה, משא"כ הכוכבים ניצבים ועומדים לעולם, וכן המלמד תורה לאחרים כדאיתא בכתובות דף נ' 'צדקתו עומדת לעד' זה הלומד תורה ומלמדה..."

בחלק הראשון של פירושו, בעל "עיון יעקב" מדמה את התלמידים לכוכבים ואת המורה ללבנה; התלמידים מתלווים אליו ודעתו תמיד עליהם והם נהנים מאורו והוא לא חסר. המלמד הוא אכן מצדיק הרבים, כי הוא מקור האור וההשגחה. בחלק השני של פירושו, המלמדים הם הכוכבים שאחריהם נמשכים הילדים, וצדקתם עומדת לעד. ומוסיף "עיון יעקב" לסיכום: "בפ' חלק דף צ"ב [כתוב] המלמד תורה בעולם הזה זוכה ומלמדה לעוה"ב וזה שכרו: שנאמר 'ומרוה גם הוא יוראי' (משלי י"א, כה)", ולפי פירוש רש"י על אתר: "מי שמרווה את תלמידו בדבר הלכה גם הוא יורה לעולם הבא. ל"א ומרוה לשון מורה".

רב עשה מעשה רב, שיש בו מן ההערכה ומן הסמליות: הוא עשה קריעה במות עליו רבו – מלמדו ש"פתח פיו תחלה", כמסופר בירושלמי (בי"מ ב', יא): הוראת יסודות הקריאה לתינוק היא פתיחה צנועה, אך בלעדיה כל אוצרות התורה והתרבות נעולים לפני האדם. ראוי אותו מורה שהקדיש את עצמו להוראה לכל הכבוד ולכל השבח. עוד עובדה שיש לזקוף לזכותם של אותם מלמדים אלמונים המסורים למלאכתם – מלאכת שמים: "רב איקלע לההוא אתרא, גזר תעניתא ולא אתא מטרא. נחית קמיה שליחה דצבורא אמר משיב הרוח – ונשב זיקא, אמר מוריד הגשם – ואתא מטרא, אמר ליה: מאי עובדך? א"ל: מיקרי דרדקי אנא ומקרינא לבני עניי כבני עתיקי, וכל דלא אפשר ליה לא שקילנא מיניה מידי ואית לי פירא דכוורי. כל מאן דפשע משחידנא ליה בכוורי ומשדלנא ליה עד דאתי וקרי" (תענית כ"ד, ע"א). [=רב נזדמן לאותו מקום. גזר תענית ולא ירד גשם. ירד שליח ציבור לפני התיבה ואמר "משיב הרוח" ונשב רוח. אמר "מוריד הגשם" וירד גשם. א"ל רב: מאי עובדך? א"ל מלמד תינוקות אני וקראי לבני עניים כלבני עשירים וכל דלא יכול לשלם אני לא לוקח ממנו כלום. וכל הפושע בלימוד אני משחדו מפירי דכוורא – מחילות של דגים שיש לי ומפייסו עד שהוא בא וקורא]. מלמד חסיד, שיוקדת בו האהבה לילד ומשדל אותו בדרכים בלתי שגרתיות ומתמיד בשידולו עד שהילד מתפתה ללמוד, יהיה הילד עני או עשיר – יערוף כמטר לקחו.

וספי ליה כתורא

רב עקב אחרי עבודתם של המלמדים, הרבה לשוחח אתם והדריך אותם בהוראותיו. אחד ממלמדי התינוקות, רבי שמואל בר שילת, היה תלמידו של רב וקרוב ללב. הוא היה זהיר לעשות את מלאכתו כתיקונה, ורב מסר לו הוראות בחינוך, המפיצות אור על תפיסתו החינוכית של רב: "אמר ליה רב לרב שמואל בר שילת בציר מבר שית לא תקבל, בר שית קביל וספי ליה כתורא" (כתובות נ', ע"א). בהשראת תקנת בן גמלא, הורה רב לרב שמואל בר שילת: אל תקבל לבית ספרך תלמיד שלא הגיע לגיל שש, בן שש – קבל אותו והלעיטהו תורה כשור. ילד שלא מלאו לו שש שנים, הוא עדיין בבחינת עגל שאינו מקבל המאכל, אלא בסיוע בעליו. ילד בגיל זה אינו בשל עדיין, לא מבחינה פיזית ולא מבחינה נפשית, לעמוד בעול הלימודים (ראה מהרש"א על אתר). בהגיעו לגיל שש (ויום אחד!), כהבהרת רש"י, "האכילהו והשקהו תורה בעל כורחו כשור שנותנין עליו עול על צוארו" (בבא בתרא כ"א, ע"א, ד"ה: "ואספי ליה"). שתי הבהרות חשובות לענייננו: (א) בעל כורחו, אכן בגיל שש הוא יכול לעמוד בנדרש: לגייס את קשבו הרצוני וללמוד מתוך כורח חיצוני בזמן ובעניין שבו יידרש.

(ב) כשור שנותנין עליו עול על צוארו. רש"י אינו מתייחס לצורת האכילה – אם הלעטה או המראה – אלא הוא לוקח כאמת מידה איך מכניסין את השור לעבודת החרושה, איך נותנים על צוארו את העול, את כלי הרתמה.

לשם הבנת ההבהרה השנייה של רש"י, יש להיעזר בהסבר הממצה של ר' אליהו די ווידאש, בספרו "ראשית חכמה" (עמוד רמו): "וספי ליה כתורא, פי' הנער אינו למד עד שיהיה בן שש שנים אלא דבר מועט מפני קטנותו. מכאן ואילך יקבל יותר, לפיכך יוסיפו לו יותר בלימוד מעט מעט בכל יום כמו שעושין לשור כשיכניסוהו לחרושה. אין דוחקין אותו יום ראשון אלא מוליכין אותו על השדה שיש לו לחרוש ומטיילין בו עליה. ליום שני קושרין עול על צוארו. ליום שלישי דוחקין אותו לחרוש מעט עד שילמוד ויתחנך לחרוש. לפיכך ישתדל אדם ללמד בנו תורה מקטנותו ולחנכו ללמדו מעט מעט כפי כוח הנער וכפי שניו וכפי שיוכל לסבול".

באשר לקביעתו של רב דלעיל (כתובות נ', ע"א) – רב קטינא, אמורא בבלי מהדור השני (ויש משערים שהיה מתלמידיו של רב) כנראה, אימץ קביעה זו, והוא מנמק מדוע אין לקבל ילד לפני גיל שש, וזו לשונו: "כל המכניס את בנו פחות מבן שש רץ אחריו ואינו מגיעו". רש"י מבהיר: "רץ אחריו להברותו ולהחיותו ואינו מגיעו מסוכן הוא למות מרוב חולשו", אכן יש סכנה בדבר. ומוסיפה הגמרא: "איכא דאמרי חבירו רצין אחריו ואין מגיעין אותו ותרווייהו איתנהו חליש וגמיר, איבעית אימא הא דכחיש הא דבריא", ורש"י מסיים: "חבריו רצים אחריו להיות פקחין בתורה כמוהו ולא מגיעין", והדבר תלוי בחוסנו הגופני והנפשי: אם הוא בריא ומפותח מבחינה גופנית ושכלית, יש לקבלו, ואם הוא כחוש אין לקבל.

בשרוך של נעל

הוראתו השנייה של רב לרב שמואל בר שילת זו לשונה: "כי מחית לינוקא לא תימחי אלא בערקתא דמסנא דקארי קארי דלא קארי ליהוי צוותא לחבריה" (בבא בתרא כ"א,

ע"א). לשון אחר: כשאתה מכה ילד, אל תכהו אלא "ברצועות של מנעלים כלומר מכה קלה שלא יזוק" (רש"י על אתר). המכה תהיה סמלית, מכה שתתן ביטוי קונקרטי למורת רוחו של המלמד ממעשהו השלילי של הילד, אך לא תכאיב לו גופנית. יותר מאשר היא מכה היא מחאה מוחשית, ומחאה כעין זו מגנה מעשה ופועלת את פעולתה.

רב, גדול חכמי ישראל בבבל, מצטרף למתנכים-מתקנים, כגון קווינטיליוס הרומי, ויותר מאוחר אראסמוס וקומניוס, שהתריעו נגד שיטות המשמעת החמורה והאכזרית שהייתה נהוגה בימיהם. רב התנגד, כנראה, לכל שיטת העונשים הגופניים והשתדל לבטל אותם לחלוטין, כמשתמע מהגמרא: "אמר רב יהודה אמר רב: אל תגעו במשיחי (דה"א ט"ז, כב) אלו תינוקות של בית רבן" (שבת קי"ט, ע"ב). רש"י מבאר: מנן לנו שמשיחי אלו תינוקות "שדרך תינוקות למשחן בשמן". אל תגעו בכלל, ז"א לא לקרב ידו או לכל הפחות לא לגעת בנגיעה שיש בה היזק, כתרגום אונקלוס ל"הנוגע באיש הזה" (בראשית כ"ו, יא): "דינוק לגברא הדין". אם מעשית, אי אפשר ללא עונשים לגמרי, אז בערקתא דמסנא שרי בה, כדי להרתיע.

וכיצד לנהוג בילד שאינו רוצה ללמוד? מסביר רש"י: "דלא מקרי, להוי צוותא לחבריה", אינך זקוק לייסרו יותר מדי ולא לסלקו מלפניך, אלא ישבע עם אחרים בצוותא וסופו לשים לב".

ילד שאינו רוצה לקרוא או שאינו מצליח לקרוא, עונשים יותר חריפים לא יועילו. עם זאת אל יאוש. יש סיכויים סבירים, אם לא לכל החריגים אז לרובם, שסופם לשים לב, מי יותר מוקדם מי יותר מאוחר, ואל לך לסלק אותו, כי אז באמת חרצת גורלו לגריעותא, כי כל זמן שהילד שוהה בבית המדרש, הוא בבחינת "הולך ואינו עושה" – שכר הליכה בידו" (אבות ה', יד), וכדברי קהתי על אתר (בהשמטות): "הולך לבית המדרש... ואינו עושה חיל בלימודו, שאינו נותן לבו להקשיב היטב למלמדו... מכל מקום שכר הליכה בידו... שכן הוא נמצא באווירה של תורה". שהייה בתוך כותלי בית הספר היא כשלעצמה חיובית לעומת סילוקו והפקרתו לרחוב ולפורענויותיו.

הביטוי "ליהוי צוותא לחבריה" דורש עיון נוסף. מהרש"א מסביר על אתר, הסבר שונה משל רש"י: "ההוא דלא קרי יהיה צוותא לחבריה דקרי. שיותר יתן ההוא דקרי לבו ע"י צוותא ואם לא יהיה ההוא דלא קרי עמו ישים גם הוא דקרי ללבו להיות הולך ובטל כמו חברו...". לפי המהרש"א, יש להצמיד ללא קרי מי שקרי, ואם לא יועיל לו, לכל הפחות יועיל לחברו הקרי. במלים אחרות: דלא קרי תורם לדקרי. סביר להניח שרב התכוון בהוראתו להצמיד לדלא קרי ילד בן גילו דקרי, כעין חברותא קבוע, שילמד אותו, יעזור לו לשנן את לקחו – כעין למידת עמיתים – ודלא קרי יתעודד משימת הלב של חברו יותר משימת הלב של מלמדו שלא מצא מסילות ללבו. מה גם שדודו, ר' חייא, ניצל את הילדים הגדולים, בשיטתו שהוזכרה לעיל "אקרו אהדדי", ומה גם שהחריגים, סטטיסטיים, היו מעטים, עד שקשה היה, כאמור, למצוא אדם שאין לו ידיעת בית רבו.

ערכו של הזיכרון

כבר בתקופת התלמוד עמד רב על חשיבותו המכרעת של הזיכרון כמכשיר חינוכי. אפילו נטען כמו א"ה ווייס ("דור דור ודורשיו", חלק ג, עמ' 244), בעקבות רמב"ם ואחרים, כי "המשנה יצאה מתחת יד רבי כתובה", ו"גם מחברי התלמוד ומסיימיו

כתבוהו על ספרו, הרי מבחינה מעשית, מסיק נתן מוריס (שם, עמ' 201), כי אין הבדל באיזו דעת נחזיק, שכן יש שלושה דברים יסודיים שאין הספק חל עליהם כלל:

(א) התלמוד לא הועלה על הכתב עד חתימתו.

(ב) כל הלימודים נלמדו בבית המדרש בעל פה.

(ג) חוץ ממקרא, נלמדו כל הלימודים על פה גם בבית הספר לילדים, בכללם משנה, תפילה וגם הקריאה הנכונה של כתבי הקודש.

בימי רב, במאה השלישית למספרם, בדרך כלל לא למדו הילדים כתיבה בבית הספר היסודי. זה היה שייך לאומנות הכתב שהילד התחיל ללמוד אחרי שפרש מבית הספר (שם, עמ' 165).

והנה ראייה לדבר: "וכמה נשתייר מהם [ממחנה אשור]? רב אמר עשרה... שנאמר 'ונער יכתבם'. כמה נער יכול לכתוב? עשרה" (סנהדרין צ"ה, ע"ב), ורש"י מדייק: "שהנער יכול להטיל טיפה של דיו והיינו [אות] יו"ד שנשארו עשרה". עד כאן מגיעה מומחיותו של נער בכתיבה.

אכן כל הלימוד הוא על דרך השינון, ורב שקד על טיפוח הזיכרון והציע דרכים וטכניקות שיקלו על קליטת החומר. אין ספק שדרכי הלימוד הנהוגים בבית המדרש מצאו את יישומם גם בבית הספר היסודי. נהיר היה להם שהילדים גילאי שש עד שלוש עשרה היו מחוננים בזיכרון מיכני ודרישתו של רב: "וספי ליה כתורא" באה לציין שיש לנצל את תקופת הפריחה של הזיכרון כדי לדחוס בו כמות סבירה של חומר, כמות שיש בה איכות. הלא המלמד פיטס את תלמידיו בפרקי תנ"ך – פסוקים נשגבים – בהלכות מן המשנה ובתפילות, שערכם מוחלט ואינם ניתנים לשינוי או להחלפה, ושבחם הצורה אינה פחות חשובה מן התוכן, ויש לשמור אותם בזיכרון כלשונם וככתבם, כאוצרות תרבות, מפנינים יקרות.

לא בכדי המלמדים, במסירותם, שקדו במשך הדורות להיעזר בניקוד ובטעמים כדי להקל ולהנעים לתלמידים את לימודם, שהיה אמור לשעמם. "ליגמר אינש" – ישנן אדם, אפילו אינו מבין את הפירוש, ואף על גב דמשכת, ואף על גב דלא ידע מאי קאמר, שנאמר: "גרסה נפשי לתאבה" – "גרסה" כתיב, ולא כתיב טחנה.

לזה מתכוונים כשמוזכרים את הביטוי השגור בפי כול "גירסא דינקותא". הוא אותו לימוד אינטנסיבי המושתת על הזיכרון המיכני המפותח בגיל צעיר, שמילא את כרסו של הילד במזון רוחני בעל איכות, הוא שנחרת על לוח לבו, וניכר רישומו לאורך חייו של האדם. ורש"י מבטיח בצדק: "מתקיים יותר משל זקנה" (שבת כ"א, ע"ב).

ל"ספי ליה כתורא" מביא "אשל אברהם" (בכתובות דף נ', מהד' שטיינזלץ) הסבר (פונקציונאלי): השור אוכל תחילה הרבה ואחר כך מעלה גרה ומעכל היטב את מזונו, כך הן דרכי הלימוד. כיוון שמוחו של קטן יכול לקלוט ידיעות רבות, מן הראוי ללמדו הרבה, ואחר כך כשיגדל יוכל לעיין בדברים (האצורים בתוכו) ולהגיע לידי סברה.

במשך הדורות התברר, שדרך זו של לימוד, המאדירה את הזיכרון, שכרה עולה על הפסדה, ורב עודד אותה. וכך אמר בשם ר' מאיר: "לעולם ישנה לתלמידו דרך קצרה" (פסחים נ', ע"ב). לפי רב, לשון נבחר, מדוד וקצוב, ראוי לזכרו ואינו מכביד על הזיכרון. אין אמן הקיצור והסגנון כרב, שניחן גם בנשמה פיוטית המתבטאת בתפילות שהוא חיבר. הוא היה זה שהעיר, שבני יהודה, שדייקו בלשונם, נתקיימה תורתם בידם (עירובין נ"ג, ע"א), ותלמידי ישיבת סורא שהוא הקים המשיכו ללכת בדרך רבם ודגלו בדרך

הקיצור והדיוק. בהתאם לעיקרון זה, אימץ רב לעצמו דרכים תקשורתיות בינו ובין שומעי לקחו: דרכים בלתי פורמאליות המאפשרות זרימת אינפורמציה בעלת תוכן חינוכי מוסרי, הבאה לידי ביטוי באמרות, הוראות, הדרכות, מאמרים, פתגמים והערות המקיפות את כל מקצועות החיים וענייני חול, כולן ספוגות תורה וחכמה והן צריכות לימוד. ולא בכדי אמר רבי אחא בר אבא אמר רב המנונא אמר רב: "מנין שאפילו שיחת חולין של ת"יח צריכה לימוד, שנאמר 'ועלהו לא יבול' (עבודה זרה י"ט, ע"ב).

שני פירושו של רש"י מאירים עניין זה. האחד (בעבודה זרה, שם) "שיחת חולין של חכמים צריכה תלמוד כדי להתלמד לדבר בלשונם שהוא לשון נקיה ועושר ומרפא". בפירוש הזה הוא שם את הדגש על צורת הדיבור, על ה**איך**. בפירוש האחר (סוכה כ"א, ע"ב) – "דצריך להטות אוזן אף לשיחתן שאף היא סופה להבין בה דבר תורה מדבריו, משמע דברי תורה שהוא מתכוין ללמדן לתלמידים". כאן הוא מדגיש את ה**תוכן**. דברי תורה מובלעים בשיחת החול של תלמיד חכם. "ענף יוסף" ("עין יעקב") מטעים: "ולכן אצל ת"יח נקרא שיחת חולין שלו הדיבור בענייני העוה"ז עליו. ולכן אמרו אפילו שיחת חולין של ת"יח צריכה לימוד שבוודאי אין משיחים אפילו צרכי גופם אלא ע"פ התורה". בלבוש של שיחת חולין הנאמרת אגב הצרכים היוס-יומיים יחדרו דברי תורה לנשמתם וירו אותה. משפט קצר, מסוגנן, קב ונקי, קולע למטרה מפלס לו בדרך כלל נתיב ללב המאזין ונחרת בזכרונו. כמו רב חייה דודו, גם רב הרבה להשתמש במאמרי "מספרי", שבתקופת התלמוד היו לאחד מיסודות המנימוטכניקה. דרך המניין מקילה על הזיכרון. מרובים ביותר אצל רב מאמרי "מספרי" המתחילים במספר שלוש, אם כי לא חסרים גם מאמרים במספר ארבע. הרבה מאמרי "מספרי" שנסדרו בצורת "תנו רבנן" הם מרב עצמו ומבית מדרשו. והנה שתי דוגמות הקרובות לענייננו: "שלושה הקב"ה אוהבן: מי שאינו כועס, אינו משתכר ואינו עומד על מדותיו" (פסחים ק"ג, ע"ב). ואמר רב הונא – ובוודאי בשם רב – "בשלושה מקומות כעס משה ונתעלמה ממנו הלכה: בשבת, בכלי מתכת ואונן" (ויקרא רבה יג).

הביטוי "ומחוי ליה בדיה" או סתם "ומחוי", שבא פעמיים בקשר לרב (ראה יומא י"ט, ע"ב; זבחים ס"ה, ע"ב), וכן אצל רב הונא (בכורות מ"ד, ע"ב) ורב יהודה (יומא פ"ו, ע"ב) תלמידיו וממשיכי דרכו, יש לו ללא ספק מטרה דידקטית: שיש לחזק באמצעות הידיים את הנאמר, שימוש בדרך המחשה.

פעמיים נמצא בתלמוד הביטוי "ראה מעשה ונזכר הלכה" (פסחים ס"ו, ע"א; סנהדרין פ"ב, ע"א). הפעם הראשונה היא בסיפורו של הלל, והשנייה במעשה פנחס. בשתי הפעמים יצא הביטוי מפיו של רב, כסבור שראייה מביאה לידי זכירה. ואם כן, יש מקום להניח, כדעתו של נתן מוריס (ראה שם, הערה 1 פרק טו, עמ' 329), שהברייתא "ותניא אידך 'וראיתם אותו וזכרתם ועשיתם' (במדבר ט"ו, לט) ראייה מביאה לידי זכירה וזכירה מביאה לידי עשייה" (מנחות מ"ג, ע"ב), היא ברייתא סתמית שנאמרה בשם ר' מאיר או בשם רב, וזה נותן פתח לטעון, שהרעיון, שיש לרתום לתהליך הלמידה את כל החושים, ולפחות את חוש הראייה, היה נהיר לרב שנעזר גם בידו, כאמור.

עוד עצה יש לרב להקל על הזיכרון, והיא אומצה ע"י תלמידו המובהק רב הונא: "אם עושה אדם תורתו חבילות חבילות מתמעט ואם קובץ על יד ירבה" (עבודה זרה י"ט, ע"א), ורש"י: "חבילות: דגריס הרבה יחד אינו יכול לחזור עליו פעמים רבות ומשכח. על-ידי: מעט". לימוד החומר שבעל פה חלקים חלקים עדיף על לימוד גלובאלי.

וכאן יש לחזור ולהזכיר את בני יהודה "דמשום הני תלתא דדייקי וגמרי מחד רבה וגלו מסכתא נתקיים תלמודם", הריא"ף על אתר: א) דדייקי בלשונם, שהיו מדברים בלשון צח וידעו להניח סימנים ברורים מפורשים. ב) שאת גירסתם למדו מרב אחד. "כי גמרא – לימוד הגירסא – מרב אחד עדיף דלא ליפליג לישני" כי תלמיד דגריס מתרוויהו משתבש בגירסא משום דמבלבל הלשונות" (רש"י על אתר). ג) שלמדו על מנת ללמד. עושה אלה תורתו נבלעת לתוך מעיו, ודבריו יוצאים מפורשים. אם כי הדברים אמורים לתלמידי ישיבה, יש בהם אזהרה מבורכת למלמדים שידעו לכלכל את הוראתם. וכמובן, אין התקיימות התורה אלא ע"י ההתמדה. אזהרה זו מנוסחת ע"י רב בלשון "לעולם", שהוא חביב עליו, ואפשר שהוא מאפיין את הדרכותיו החשובות: "לעולם אל ימנע אדם עצמו מבית המדרש ואפילו שעה אחת". ההתמדה היא אם כל ההצלחות, והיא חלה גם על דרדקי. רמב"ם פוסק – והפסיקה שלו מסתמכת על המסורת הנהוגה בתחום הזה – כי המלמד תינוקות ילמדם "כל היום כולו ומקצת מן הלילה כדי לחנכם ללמוד ביום ובלילה" (הלכות תלמוד תורה ב', ב). על שאלה שנשאל רב, אם יכולים בני הכפרים לבוא לפני עלות השחר לבית רבם בעיר ולחזור לביתם משיחשך ללא חשש של סכנה, תשובתו הייתה: "יבואו – עלי ועל צוארי משום ששלוחי מצוה אינן ניזוקין". אשר לחזרתם הביתה, לא הייתה תשובה בפיו (נתן מוריס, שם, עמ' 145).

הילד אכן נמצא במחיצתו של מלמדו יחד עם חבריו לאורך כל היום. היא חלה, אפוא, גם על המלמד, שעליו הייתה מוטלת החובה ללמד ולהשיג על תלמידיו. וסיפור אפייני מובא בבבא בתרא (ח', ע"א): "אמר רב יומצדיקי הרבים ככוכבים' כגון רב שמואל בר שילת, דרב אשכחיה דהוה קאי בגינתא אייל שבקתיה להינותך? אייל הא י"ג שנין דלא חזיא לי והשתא נמי דעתאי עליהו" [=רב מצא פעם את רב שמואל בר שילת, המורה למופת שבתקופתו, המפורסם במסירותו לתפקידו, ושעליו קרא רב את הפסוק יומצדיקי הרבים ככוכבים' (ראה לעיל), מצא אותו עומד בגינתו, ואמר לו, בנימה של אי שביעות רצון על התרשלותו, הנחת לאומנותך? אמר לו: הרי שלוש עשרה שנה לא ראיתיה ואף עכשיו דעתי על הילדים]. אכן, יום לימודים ארוך. ומכאן נסיק עד היכן הגיעה הקפדתו של רב בעניין ההתמדה.

האלפא-ביתא – לימודה וחינוכה

בתקופת התלמוד, בהיעדר שיטת ניקוד מקובלת, אין מקום לדבר על הקריאה כמקצוע בסיסי, הקיים בפני עצמו, שמטרתו העיקרית היא השגת רהיטות בהפקת מלים ומתן משמעות למשפטים המורכבים מאותן המלים. כל תשומת הלב הייתה נתונה להכרת אותיות האלף-בית. על התינוק לזהות את צורותיהן, להפיק את צלילן, לקרוא אותן בשם, להגות אותן בגרונו בעל פה לפי סדרן עד כדי אוטומאטיות, כי האותיות הן ישויות טעונות קדושה. וכך מסביר המהר"ל: "דע כי אלף ביתא האותיות הם יסודות התורה והוא דומה בעולם כמו ד' יסודות שהם התחלה לכל ההוויות המורכבים שהם בעולם. ולכן האלפא ביתא הם היסודות הפשוטים לכל התורה כולה... ואי אפשר שלא יהיה סדר היסודות שלא יורה על דבר כלל, שאין לומר כי לחנם הם בסדר זה... וזה מורה חכמה" (חדושי אגדות, סנהדרין ק"ד, ע"א). לימוד האלפא-ביתא היה אפוא לימוד בפני עצמו. מיד לאחר הלימוד הזה עברו ללימוד המקרא ממגילות מתוך עמל ויגיעה. זו לא הייתה קריאה סתמית לשמה, לשם שליטה בקריאה, אלא קריאה לשם שליטה במקרא.

לימוד האלף בית הוא דבר קשה לילד, ובכל הדורות חיפשו דרכים להקל ולהנעים עליו את הכרת האותיות. כדי לא להעמיס ולהמאיס את הלימוד, היה צורך לגוון ע"י חילופי אותיות והצעתן בצירופים שונים המעוררים את הקשב, ושיש בהם סממנים של כתב סתרים הקוסם לילדים. הדרך הראשונה, שכל העמים השתמשו בה בכל הדורות, היא ללמד את האותיות ישר והפוך. הצירוף הראשון יהיה, כתוצאה מהלימוד שקדם, צירוף אתב"ש, שמוזכר ע"י המפרשים בשני הקשרים בתנ"ך, שניהם בירמיה (כ"ה, כו: "ששך"=בבל; נ"א, א: "לב קמי"=כשדים). רבי חייא, דודו של רב, המציא, כנראה, סדרי אלפא-ביתא שונים, תמיד לאותה מטרה: התקיימות התורה. בסוכה (נ"ב, ע"ב) מוזכר אחד מן הצירופים: "שכן באטב"ח של ר' חייא קורין לשהדה מנון". רש"י מבהיר על אתר: "באטב"ח אלפא ביתא הוא: א"ט, ב"ח, ג"ז, ד"ו — הרי עשיריות, י"צ, כ"פ, ל"יע, מ"ס — הרי מאות; ק"ץ, ר"ף, ש"ן, ת"ים הרי אלפים; ונשאר הני"ך: שלא היה לה"א בן זוג בעשיריות, ולא לנו"ן בן זוג במאות, ולא לכ"ף [סופית] בן זוג באלפים". לאותיות נוסף שימוש בתור סימני מספר, וגם לימוד חשבון אלמנטארי (עשרות, מאות, אלפים והרכביהם) אגב אורחא.

יש במסכת סנהדרין (כ"ב, ע"א) איזכור להתעניינותו של רב בתחום הזה: "מאי לא כהלין כתבא למיקרא. אמר רב בגימטריא איכתיב להון י"ת י"ת אידך פוגחמט". מאי פריש להו' מנא מנא תקל ופרסיין". רש"י: "לא כהלין כתבא למיקרא: לא היו יכולין לקרות כתב שכתב המלאך בימי בלשצר". ולמה? רב מסביר, כי נכתב לפי שיטת אתב"ש, ובשיטות משיטות שונות: שיטת אלב"מ ואח"כ בטי"ע ועוד ראה במסכת שבת (ק"ד, ע"א מהדורת שטיינזלץ) וסנהדרין (כ"ב, ע"א). השיטות האלו של חילופי אותיות שימשו, כאמור, כאמצעי לימוד א"ב לתינוקות. הם שהשתעשעו בהן וחרתו בזכרונם כדבעי את צורת האותיות, ולא רק את סדרן.

יש גם להוסיף, שהמלמדים לא סמכו רק על השינון המכני, אלא נעזרו בהבנה ובמשמעות, כפי שמלמדת אותנו הגמרא במסכת שבת (ק"ד, ע"א): "אמרי ליה רבנן לרבי יהושע בן לוי: אתו דרדקי האידינא לבי מדרשא ואמרו מילי דאפילו בימי יהושע בן נון לא איתמר כוותיהו: אליף ביי"ת — אלף בינה, גימ"ל דל"ת — גמול דלים...". ובהמשך מובא מדרש אותיות גם על אתב"ש. יש לשער כי רב שנמצא בתקופה מסוימת בקרבת ריב"ל, הכיר את המדרשים האלה. אין ספק שתאמו לרוחו ונוצלו כראוי. כל מורה, גם היום, יכול להשתמש להנאת הילדים, בחילופי אותיות, בערכן המספרי ובגימטריאות, כיד הכישרון הטובה עליו.

חביבותו של ההרגל

יסוד נוסף שעליו מושתת החינוך הוא ההרגל. וכך אומר רב בסגנונו המיוחד: "לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצוות ואעפ"י שלא לשמה כי מתוך שלא לשמה בא לשמה" (סוטה מ"ז, ע"ב). יותר מאשר בכוונה, תליא מילתא במעשה. לפי הכרתו של רב נמשך האדם אחרי הדבר שבו הוא מתעסק, ומה שהוא מורגל בו מתחבב בעיניו. הוא מתדבק בקבוע, ולא במשתנה ובחולף. כדברי בעל "ספר החינוך": "אחרי הפעולות נמשכים הלבבות". הלימוד עצמו, אם בכוונה או שלא בכוונה, הוא טוב ומועיל וסופו להביא לידי כוונה,

"מתוך שלא לשמה בא לשמה". וכך מסביר רמב"ם בהקדמתו לפרק "חלק": "ולפיכך בהכרח יצטרך המלמד לזרו את התלמיד על הלימוד בדברים שהם **אהובים אצלו לקטנות שניו**... והתלמיד קורא ומשתדל לא לעצם הקריאה, לפי שאינו יודע מעלתה, אלא כדי שיתנו לו אותו מאכל... ועל לימוד כזה אומרים חכמים: שלא לשמה, כלומר... ילמוד וישתדל בתורה לא לאותו הדבר עצמו אלא בשביל דבר אחר". אין הוא לומד למען דעת תורה, שהיא התכלית הרצויה, אלא למען אכול אגוז או ממתק. הוא עמל למען האמצעי, ולא למען התכלית. בתחילה מתברך מן הטפל, ולבסוף מתברך מן העיקר. זאת היא הערמה חינוכית מותרת.

ההעזה החינוכית של רב הרחיקה לכת עד שהוא קבע: "אמר רב יהודה אמר רב: מותר לו לאדם להלוות בניו ובני ביתו ברבית כדי להטעימן טעם רבית" (שבת קמ"ט, ע"ב; בבא מציעא ע"ה, ע"א). רש"י (שבת קמ"ט, ע"ב): "מותר לו לאדם להלוות משלו לבניו ובני ביתו – הסמוכים על שלחנו, וכיוון דהכל משלו אין כאן ריבית". רש"י (בבא מציעא ע"ה, ע"א): "כדי להטעימן טעם רבית, שידעו כמה מצטער ומיצר הנותנו ויבינו כמה עונשו גדול". מתוך שהבן נתנסה בדבר ניסיון מר והוא חוזה בבשרו התוצאה הכואבת של תשלום ריבית, הוא יבין שאין לנצל את הדרך הזאת לסחיטת כסף ויגיע למסקנה המתבקשת "לא מעוקצך ולא מדבשך". חכמים לא הודו לרב: "ולאו מילתא היא משום דאתי למסרד", דהיינו: הם עלולים להתרגל לקחת ריבית, כי "יחמוד לבם השכר" (רש"י, בבא מציעא שם). ויש לדייק: ההיתר הוא להלוות לבניו, ולא ללוות מהם, כדברי הירושלמי (בבא מציעא פ"ה, ה"ה): "לוה אדם מבני ביתו ברבית". אם הוא מלווה לבניו, הוא מטעים להם את הטעם המר שבריבית ומחנכן בדרך זו למאוס בריבית, אך אם לווה מהם, הוא מטעים לבניו טעם הרווח שבריבית ומתכנן בדרך זו להיות להוטים אחרי הריבית ולא ירגישו בצער שבה, במקרה הזה ברור שזה אסור. במקרה הראשון לכאורה מותר. אך גם כאן אין ערובה לכך שהבן יתרחק מן הריבית, כי "מעשה אבות סימן לבנים", אפילו אם מקופלת במעשה הזה כוונה חינוכית טהורה. וחכמים, בצדק, לא הודו לרב, כדבריהם "ולאו מילתא היא משום דאתי למסרד", יתרגלו לקחת ריבית, כי למרות הכל "יחמוד לבם השכר" (רש"י שם).

חשיבתו ניכרת מתוך מעשיו

רב הרחיק לכת גם בהערכתו, בדרך חדשנית, את מעשהו של הילד. נוהגים לומר "מעשה קטן אינו מעשה" או "אם אומרים לך יש מעשה בילד תאמין, יש מחשבה בילד, אל תאמין", ובמכשירין (פרק ג, מ"ח): "חרש שוטה וקטן... יש להם מעשה ואין להם מחשבה". מרוב שקידתו להתבונן ולחקור בדרכי הקטנים ובמעלליהם הגיע רב למסקנה שגם לקטן יש מחשבה. כמובן, הקטן אינו יכול לנסח מחשבתו במלים ברורות, אך מחשבתו ניכרת מתוך מעשיו, כלומר: מעשהו מלמד על מחשבתו. רב הונא, תלמידו של רב הלך בדרכי רבו ומסר דבריו, הורה: היה מעשהו של קטן מוכיח על מחשבתו, יש לקטן מחשבה. וכן הורו בי רב: "היתה מחשבתו נכרת מתוך מעשיו" הרי זה מחשבה (ביצה י"ט, ע"א; וראה גם תמורה י"ח, ע"א). ורב המנונא, מזקני תלמידיו של רב, ניסח כך: "מקום שמחשבתו של גדול מתקיימת, שם מעשהו של קטן מתקיים". המחשבה של הילד מוצאת את ביטויה במעשה, מחשבתו מובלעת במעשיו. יש הקובעים, שהמחשבה היא

פעולה נפרדת מן המעשה, במהותה המחשבה היא מופשטת. היא התכוונות שאין עמה פעולה מוחשית. סתם מעשה אינו מעיד על מחשבה, וקטן, כחרש וכשוטה, יש בו מעשה ואין בו מחשבה. אלה קובעים, שאין לייחס משמעות של כוונה למעשה הקטן, ואין תוקף למעשהו של קטן. ולא היא: "צרור וזורקו, אגוז ונוטלו זוכה לעצמו" (גיטין ס"ה, ע"א) ועוד. מתי שוחטין הפסח על תינוק? "רבי יהודה אומר עד שיכול לברר אכילה. כיצד? נותנין לו צרור וזורקו, אגוז ונוטלו" (סוכה מ"ב, ע"ב).

דרך זו משמשת כעין טסט לבדיקת יכולתו של הקטן להבחין בין דבר הראוי לאכילה לבין דבר שאינו ראוי לאכילה. אם הוא מבחין בין צרור לאגוז והוא עושה מעשה: זורק הצרור, שאינו ראוי לאכילה, ונוטל האגוז עם קליפתו, במעשה הזה ניכרת מחשבתו. קטן המסוגל לברר אכילה – שוחטין עליו הפסח, כי בתחום הזה עשה מעשה של גדול. אף שלא הגיע עדיין לעונת הפעוטות, לגיל שש, לגיל ההבחנה הגיע. בשלבי התפתחותו של הילד פוקדות אותו בזמנים שונים בשלויות שונות, המכשירות אותו להתחיל בפעילויות יותר ויותר מורכבות, ומתוך מעשיו מסיקים אם הוא מסוגל לעמוד בדרישה חדשה, ואז מחנכין אותו אליה. בעונת הפעוטות, המקבילה לגיל שש עד עשר, כדברי הגמרא (גיטין נ"ט, ע"א): "ועד כמה? מחוי רב יהודה לרב יצחק בריה, כבר שית כבר שב. רב כהנא אמר: כבר שב כבר תמני. במתניתא תנא: כבר תשע כבר עשר. ולא פליגי כל חד וחד לפי חורפיה. וטעמא מאי? א"ר אבא בר יעקב א"ר יוחנן: משום כדי חיייו". ורמב"ם, בהסתמך על הסוגיה הזאת בגיטין, קובע: "קטן... משש שנים עד שיגדיל אם יודע בטיב משא ומתן מקחו וממכרו וממכרו ומתנתו קיימת... והכל במטלטלין".

בגיל זה הילד הוא בעל חשיבה קונקרטי. בניגוד לחשיבה מופשטת פורמאלית שתופיע בגיל מאוחר יותר (12-13). החשיבה הקונקרטית מציינת, כי ברמה זו, שבה מצויות ההתחלות של ההיגיון ממש, עדיין אין פעולות החשיבה מתייחסות למשפטים או לחיזויים מילוליים, אלא לאובייקטים. לשון אחר: פעולת החשיבה הנוצרת עדיין קשורה לפעולה ממשית המבוצעת באובייקטים (פיאג'ה, שש מסות על ההתפתחות הנפשית, ספרית פועלים, תל-אביב, עמ' 149).

מן האמור לעיל, ניתן להסיק שקיימות רמות בחשיבה: הרמה הראשונית, המבדילה אותו מן הקוף, "צרור וזורקו, אגוז ונוטלו" הופכת אותו לכשר לזכות לעצמו, וראוי לשחוט עליו את הפסח. מגיל שש ומעלה מתגלית הרמה השנייה, **רמת החשיבה הקונקרטית**. במעשיו של הילד ניכרת מחשבתו. הילדים שבגיל זה "מסוגלים לחשוב באופן הגיוני וסיבתי בתנאי שהשאלות הנדונות נוגעות בתחום ניסיונותיהם ושהן שייכות לחייהם היומיומיים" (מהלר, פסיכולוגיה, חלק א, עמ' 278). ברמה זו מוקנות לילד זכויות משפטיות בתחומים מסוימים. מגיל שלוש עשרה ומעלה לערך מתגלית **רמת החשיבה הפורמאלית** מופשטת, ללא מעשה, אלא מחשבה גרידא עם דיבור או דיבור פנימי ללא השמעת קול. כאן הילד הגיע לבגרות שכלית, הוא בר דעת ואחראי למעשיו.

יחסי רב ותלמיד

רב הרבה להעמיק בעניין יראת שמים, שאותו הוא רואה כיסוד מוסד ביהדות, וחייב מלמד או מורה תלמיד חכם להתגדר בו מחמת ייעודו, מחמת מעמדו ומחמת מקצועו. וכך אומר רב הונא, שדברי רבו שקועים בדבריו: "כל אדם שיש בו יראת שמים דבריו

נשמעין" (ברכות ו', ע"ב). תלמיד אחר של רב, ר' אלעזר, מגדולי מפיצי תורתו של רב בארץ ישראל, מוסיף: "אין לו להקב"ה בעולמו אלא יראת שמים בלבד" (שבת ל"א, ע"ב), והוא מחזק את דבריו: "כל העולם כולו לא נברא אלא בשביל זה" (ברכות ו', ע"ב), וכל מטרתו של מרביץ תורה היא שדבריו יהיו נשמעים כדי לעשות נפשות לתורה. אכן, "את האלקים ירא". ייזהר מלכעוס ומלהשתכר, ואם ישתדל שלא לעמוד על מידותיו, מובטח לו שאימתו תהיה מוטלת על תלמידיו. האימה הסבירה שהוא מטיל על תלמידיו, רב רואה בה אמצעי חשוב ומועיל להחדיר ערכים בשומעי לקחו. יש להדגיש, שבאמרנו "אימה" אנו מתכוונים **לאימה סבירה**, כי רב מתנגד לחלוטין לאימה יתירה, המקלקלת את השורה. וכך הוא אומר: "כל פרנס המטיל **אימה יתירה** על הצבור שלא לשם שמים אינו רואה בן תלמיד חכם" (ראש השנה י"ז, ע"א), וכך הוא שולל לחלוטין אימה יתירה בתוך ביתו (ראה גיטין ו', ע"ב). והמפרשים יאלפנו דיעה. המהרש"א: "דודאי יש לפרנס להטיל אימה כמ"ש זרוק מרה בתלמידים אבל **אימה יתירה קאמר היא ודאי שלא לשם שמים**" (ראה ראש השנה י"ז, ע"א, ד"ה: "אימה"). והמהרש"א מבאר: "בתלמידים שאינם גדולים כ"כ זרוק מרה בהם כמשמעה. מטבע **המרה** שלא תראה להם **פני שוחקות**" (כתובות ק"ג, ע"א, ד"ה: "נהוג נשיאותך") ותו לא.

המלמד או המורה צריך להיות חדור רצינות. בעל "עיון יעקב" (גיטין ו', ע"ב) – "עין יעקב" מסביר בהרחבה: "לעולם אל יטיל אימה יתירה בתוך ביתו. האי לשון לעולם דקאמר להראות אפילו **רואה בהם דבר שאינו הגון** אל יטיל אדם **אימה יתירה** עליהם... והא דקאמר אימה יתירה היינו לומר דאימה שאינה יתירה כל כך שרי להטיל אינשי ביתו". מסופר במסכת שבת (ק"ה, ע"ב) על חכמים שהיו מטילים את אימתם על בני ביתם בפעולות של חימה מדומה: רב יהודה, כשרצה להראות כעס, היה תולש חוטים מן הבגד; רב אחא בר יעקב היה שובר כלים שבורים; רב ששת היה זורק על ראש שפחתו דגים קטנים; רבי אבא שבר כיסוי של כד. אך יש חימה שהיא מותרת ואינה נחשבת כעבודה זרה. חימה מותרת היא כעס פדגוגי, חימה שהיא למראית עין. חימה כזו אינה מוציאה את האדם מגדרו, אלא הוא שולט בזעמו, ומנצל את החימה המדומה למטרה חיובית, שיהיו יראים ממנו. ומוסיף "עיון יעקב" על אתר: "והא דקאמר בסמוך צריך למימרנהו בניחותא משמע בלי שום אימה כלל דהיינו כששואל אותם או מצוה להם דבר יאמר בניחותא ויקבלו לעשות כדבריו כיוון שכבר הטיל עליהם אימתו קודם הציווי" (גיטין ו', ע"ב).

דברים רציניים הנאמרים בנחת נשמעים. ובעניין זה ראוי להתייחס לאמרה נוספת של רב: "איני, והאמר רב גידל אמר רב: כל תלמיד חכם שיושב לפני רבו ואין שפתותיו נוטפות מר תכוונה שנאמר (שה"ש ה', יג) 'שפתותיו שושנים נוטפות מור עובר', אל תקרי מור עובר אלא מר עובר, אל תקרי שושנים אלא ששוניים. לא קשיא הא ברבה הא בתלמידא, ואי בעית אימא הא והא ברבה ולא קשיא הא מקמי דליפתח הא לבתר דפתח, כי הא דרבה מקמיה דפתח להו לרבנן אמר מילתא דבדיחותא ובדחי רבנן לסוף יתיב באימתא ופתח בשמעתא" (שבת ל', ע"ב; פסחים קי"ז, ע"א). התרגום, לפי שטיינזלץ: "וכן היא!! וכי יש לפתוח בהלכה בדבר שמחה והרי דרש רב גידל בשם רב: כל תלמיד חכם שיושב לפני רבו ואין שפתותיו מלאות מרירות תכוונה שפתים אלה... ודרש אל תקרא מור עובר אלא מר עובר ואל תקרא שושנים אלא ששוניים, כלומר השפתיים השונות בתורה צריכות להיות מלאות מרירות ומסבירים שאין כאן סתירה. זה ברב

שצריך להיות בשמחה לפני אמירת דבר הלכה וזה בתלמיד שצריך להקשיב באימה. ואם תרצה אמור: זה וזה ברב, ואין זה קשה. זה לפני שפתח וזה לאחר שפתח בדברי תורה. וכך סיפרו שנהג רבה. לפני שפתח להם לחכמים בדבריו היה אומר דבר בדיחה, והיו מתבדחים תלמידי הישיבה ולבסוף ישב באימה ופתח בהלכה".

מן האמור עולה שהשיעור היה נפתח באווירה של שמחה: הן הרב והן התלמידים היו ניגשים ללמוד ברוחב לב, מתוך מצב רוח רציני. ראוי שתהיה רצינות מצד המורה, יחס של כבוד לחומר שהוא מלמד ויחס של אחריות כלפי התלמידים. אלה שחייבים לשמוע את לקחו ברצינות, עד לאימה סבירה אופטימלית היוצרת מתח לימודי רצוי אצלם. אווירה כזו יוצרת הערצה, המושתתת על יראה ואהבה.

יש להחזיר בתלמידים את ההערכה למורה, למלמד, לרב, כי דרך ההערכה הזאת פעולת הלמידה ופעולת החינוך תתבצענה בצורה היעילה ביותר. על כן יש ליצור דיסטנץ, מרווח, בין התלמידים והמורה. וכך הורה רב: "לעולם אל יתפלל אדם כנגד רבו ולא אחר רבו" (ברכות כ"ז, ע"א-ע"ב). רש"י – "כנגד רבו: אצל רבו ונראה כאילו הם שווים. אחרי רבו – נמי יוהרא הוא". וממשיך ר' אלעזר תלמידו: "המתפלל אחרי רבו והנותן שלום לרבו" (רש"י: "כשאר כל אדם שלום עליך ולא אמר שלום עליך רבי") גורם לשכינה שתסתלק מ"ישראל" (ברכות, שם). אם אין מורא אב ואין מורא רב, מורא שמים מנין! אין תימא שרב הוא זה שאמר "תלמיד חכם צריך שיהא בו אחד משמונה בשמינית. אמר הונא בריה דרב יהושע ומעטרא ליה כסאסא לשבלתא" (סוטה ה', ע"א). רש"י: "תי"ח צריך שיהא בו מעט גאווה שלא יהיו קלי ראש מסתוללין בו ויהיו דבריו מתקבלים עליהם על כרחם. – ומעטרא ליה כסאסא לשבלתא – גסות מעט, נאה והוגנת לו לתי"ח ומעטרתו כסאסא – כזקן – המעטרת לשבלת". על מורה או מלמד לנהוג סלסול בעצמו מתוך מחויבות מקצועית, למען מניעת זלזול בתפקידו. אך רב קבע סייג ברור לסלסולו של ת"ח, באומרו: "כל המתיהר, אם חכם הוא, חכמתו מסתלקת ממנו" (פסחים ס"ו, ע"ב). רק סלסול מה לשם שמים יאה למורה למלמד, אך לא זחיחות דעת לשמה.

רב מוסיף: "בזמן שאתם עושים מצוות, אתם מקודשים ואימתכם על הבריות; פרשתם מן המצוות, אתם נעשים מחוללים" (במדבר רבה י"ז). באופן זה יהיו ראויים לאצטלתם, ודבריהם יהיו נשמעים, ואם דבריהם אינם נשמעים, לשווא עמלו ומלאכתם רמייה.

"ואתה פה עמוד עמדי"

אם כי רב דרש מן התלמידים יחס של כבוד לרבם עד לאימה, עם זאת ואולי גם בגלל זאת, הוא דגל בגישה המבטיחה שוויון בין רב ותלמיד בשעה שלומדים – שוויון בתנאי לימוד. וכך כתוב במגילה (כ"א, ע"א): "ואמר רבי אבהו מנין לרב שלא ישב על גבי מטה וישנה לתלמידו על גבי קרקע? שנאמר "ואתה פה עמוד עמדי" (דברים ה'). האימרה הזאת מבטאת שינוי מהפכני ביחס בין המורה והתלמידים, והחידוש יאה לרב. אמנם הגירסא הקלאסית של הגמרא מייחסת את האימרה לרבי אבהו, אמורא מארץ ישראל מן הדור השלישי, תלמידו המובהק של רבי יוחנן. אך אם נעמיק לעיין, יתברר: א) בגירסא של הגמרא, המופיעה ב"עין יעקב", נמצא כתוב בסוגרים (אמר רב יהודה

אמר **רב**) ובסוגריים (ו) רבי אבהו. היא מייחסת את האימרא ל**רב** ומדגישה את הזיקה של רבי אבהו ל**רב**.

ב) רבינו אשר על מסכת מגילה (התחלת פרק ג) מביא גירסתו כדלהלן: "אמר רבי אבהו אמר **רב**: מנין לרב שלא ישב על גביי וכו'.

ג) הכסף משנה, בפירושו על הלכות תלמוד תורה (פרק ד, ה"ב) של הרמב"ם, מביא את הגירסא הבאה: "אמר רב יהודה אמר **רב** מנין לרב שלא ישב" וכו' בלי להזכיר כלל וכלל את שמו של רבי אבהו.

ד) הגדיל לעשות רבינו חננאל בגירסתו: "אמר **רב** מנין לרב שלא ישב" וכו', חד וחלק. בלי לקבוע מסמרות ולצדד בגירסא זו או אחרת, אין ספק שהאימרא הזאת תואמת להפליא את רוחו ואת תפיסתו החינוכית של רב עד שסביר להניח שיסודותיה של האימרא הזאת בבית מדרשו של רב.

מה באה לחדש האימרא הזאת? שבתנאי למידה, אין להפלות בין מורה לתלמיד. "ואתה פה עמוד עמדי" הווה אומר כדברי רש"י: "או שניהם על גבי מטה או שניהם על גבי קרקע" (מגילה כ"א, ע"א) ורבינו חננאל מטעים על אתר: "הרב כמו התלמיד". והנה חיזוק לגישה הזאת ממקום אחר: "ודבר ה' פנים אל פנים כאשר ידבר איש אל רעהו" (שמות ל"ג, יא). אם התלמיד והעבד, משה רבנו, ילוד אשה, מדבר עם הקב"ה, רבון העולמים, רבו ומורו, בתנאי שוויון גמורים, פנים אל פנים, באופן בלתי אמצעי, באווירה של שיחת רעים, על אחת כמה וכמה שהמורה, שהוא בשר ודם, מחויב לדבוק במידותיו של הקב"ה ולדבר פנים אל פנים, בפשטות, ללא כל חציצה, עם – ולא מול – תלמידיו. הלאה המטה, הכרים, הדוכן, "משום שזה מורה מעלה לרב ופחיתות לתלמיד" (עיין ב"פרשת דרכים", בדרך ענוים, לרבי יהודה רוזניס, בעל "המשנה למלך", שהאריך בעניין), וסיפורו של רבי יוחנן יוכיח.

רבי יוחנן, רבו של רבי אבהו, היה רגיל לשבת על גבי כמה כרים – לפי האגדה לא פחות משבעה כרים – בשעה שהיה דורש לפני תלמידיו שבוודאי לא נהנו מנוחות זאת. (אם כי הרא"ש בתוספות מנמק שר' יוחנן מתוך זקנה וחולשה ישב על כריות, מגילה כ"א, ע"א).

וכך הוא הסיפור (בבא קמא קי"ז, ע"א): כשרצה להשפיל עצמו על שלא ידע לתרץ את קושיותיו של רב כהנא "הארי מבבל" שלף כרית אחר כרית עד שמצא את עצמו יושב על הקרקע ככל התלמידים. הווה אומר, כל כרית סמלה דרגה, מעלה מעל התלמיד. לשם הבהרה נוספת של האימרא הנ"ל נביא קטע קצר ממאמר מתקופתנו: "בכיתה של ביה"ס הישן... מקומו הקבוע של המורה היה **מול** פני הכיתה **וממעל** לה, עומד או יושב על **דוכנו**... ממולו, **נמוך** יותר, ישבו תלמידיו... היה זה מעמד שהבליט והדגים את **יחסי השליטה והכניעה** שבין המורה לתלמידיו... השינויים שחלו בימינו בכיתה של ביה"ס המודרני ריככו את הקו של שליטה וכניעה **והורידו** את המורה **מעל דוכנו** והביאוהו לידי יחסים קרובים יותר ומגוונים יותר עם תלמידיו..." (י' טיבל, "המורה פנים אל פנים מול תלמידיו", ראה "אורים", תשט"ז). "והווי מתאבק בעפר רגליהם" (אבות א', ד) היא היום רק מטפורה ולא עוד מציאות.

אף שרב תבע מן התלמידים להתייחס אל רבם ביחס של כבוד עד כדי אימה, הרי הוא נתן רשות לתלמיד, בניגוד למקובל, לדון ולהורות ללא סייג, ואפילו צירף אותם לדין. וכך אמר: "שונה אדם לתלמידו ודן עמו" (סנהדרין ל"ו, ע"א). שימי בר חייא נכדו ישב ודן

לפניו (קידושין י"ב, ע"א; יבמות מ"ה, ע"א; מנחות ס"ט, ע"א). גם לא היה מקפיד על תלמידיו וקרוביו שהורו לפניו. יתירה מזו, הזהר הזהיר את תלמידיו להורות ולדון עד אשר קרא על התלמיד המגיע להוראה ואינו מורה "עצומים כל הרוגיה". הוא עודד את תלמידיו לסמוך על שכלם ולהוסיף על תורת רבם. (ראה י"ש צורי בספרו "רב", ירושלים תרפ"ה, עמ' 31, ובהמשך באריכות). גם בעניין זה דרכו של רב הייתה שונה משל חכמי התלמוד. רחוקים אנו מן ההנחיה: "אסור לתלמיד להורות הלכה לפני רבו עד שיהא רחוק ממנו שנים עשר מיל כמחנה ישראל". בגישה הליברלית שאימץ רב לעצמו הוא עודד פעילות שכלית עצמאית ברוכה, כאשר לנגד עיניו נמצאת טובתם של התלמידים, שהם הערובה להתקיימות התורה.

ערכו של הבית בחינוך

לא רק בית הספר צריך לפעול את פעולתו החינוכית והלימודית, אלא גם הבית, ובייחוד בגיל שלפני שש. רב הכיר בערכו של הבית, וממספר אמרות שלו ניתן ללמוד על יחסו אליו. על האבות להכיר באחריותם ולכלכל מעשיהם כך שלנגד עיניהם יעמוד חינוך בנם, כי אם ירצו אם לאו — הם משמשים מופת לבניהם ולבני ביתם. לשם כך "לעולם אל יטיל אימה יתירה בתוך ביתו". רצויה אווירה של לחץ חינוכי שאינו פוגע בתדוות החיים. "ביתו" זה קודם כל אשתו שהיא עקרת הבית, עיקר הבית. על הבעל לנהוג כפי שקבע רב: "האווהב את אשתו כגופו והמכבדה יותר מגופו והמדריך את בניו ובנותיו בדרך ישרה והמשיאן סמוך לפרקן עליו הכתוב אומר 'וידעת כי שלום אהלך' [איוב ה', כה]" (יבמות ס"ב, ע"ב). עליו להתרגל לדבר אל אשתו בלשון של ריצוי, ובכל פעם יחוש כאילו הוא מדבר עם אשתו בפעם הראשונה (צורי, עמ' 315). ובכלל "רבו נסיונותיו של רב להשוות את האשה לאיש ככל אשר מצאה ידו. וכן הורה בנוגע לכיבוד אב, כי האב והאם שווים בזה ובייחוד ביחס לאשה שנתגרשה מבעלה (קדושין ל') וכן קבע לחוק כי הבת והבן שווים בירושת נכסי האם" (ראה ב"ב קי"א — בעניין אימו של רב נחמן על רב טבלא) (צורי, עמ' 317).

גם לתפקידיה של האם מתייחס רב: "אמר לו רב לרבי חייא נשים במה הן זוכות? באקרויי בנייהו לבי כנישתא ובאתנווי גברייהו בי רבנן ומנטרן לגברייהו עד דאתו מבי רבנן" (ברכות י"ז, ע"א; סוטה כ"א, ע"א). תרגום: "שטורחות על בנייהן להביאן אל בית הספר לקרות מקרא ולשנות משנה וממתינות לבעליהן שיוצאים לעיר אחרת ללמוד תורה" (רש"י, סוטה שם). ומהרש"א מדגיש בהסברו: "שהאשה מצויה בביתה יותר מהאיש ואומרת לבניה לילך לבית הספר... ותטרח היא בלמידתם ובשכר זה תהיה בכלל קבלת התורה" (סוטה שם). בהתנהגותן האחראית הזאת, יום אחרי יום, הן תורמות להתקיימות התורה. האם מזכה את בניה ואת בעלה, וזכותם תלויה בה.

רב, בהתבוננו בתוצאותיה של העדפת יוסף, בן הזקונים, על שאר האחים, קבע הדרכה רבת משמעות, חשובה עד למאוד לאב לגבי בניו, שתוקפה שריר וקיים לעד: "אמר רב: לעולם אל ישנה אדם בנו בין הבנים שבשביל משקל ב' סלעים מילת שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו נתקנאו בו אחיו ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים" (שבת י', ע"ב). אין להחריף את הקנאה, שממילא קיימת באופן טבעי בין האחים, ע"י העדפה בולטת, מנקרת את העיניים, של אחד מן האחים. אדרבא, יש לשכך אותה ע"י התייחסות שקולה

לכל אחד מן הבנים: כולם צריכים להיות שווים באהבת האב והאם כלפיהם. הנה כי כן, השתדלנו לשרטט את דיוקנו של רב, שביסודו היה אומן פדגוג, רב לתלמידיו ומדריך לעם. נפל בחלקו להקים את ישיבת סורא, מגדלור ליובלות, הפליא לעשות בהעמדת תלמידים הרבה, פעל רבות למען ביסוס החינוך היסודי שהוא התשתית להתקיימות התורה. חיקר ותיקן, מתוך ראייה חדשה, דרכים נוספות להדרכת מורים ולהוראת תלמידים. מקומו בהיכל מתקני החינוך לדורותיהם.

